

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ- NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ”

Mișcarea națională tătară din România
în perioada interbelică

Conducător științific:

Prof. univ. dr. Tasin GEMIL

Doctorand :

Melek APAZ (FETISLEAM)

Cluj-Napoca

2017

MIȘCAREA NAȚIONALĂ TĂTARĂ DIN ROMÂNIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

CUPRINS

INTRODUCERE.....	5.
LISTĂ DE ABREVIERI.....	14
CAPITOLUL I	
<i>MIȘCAREA NAȚIONALĂ A TĂTARILOR DIN CRIMEEA</i>	
I.1.Tătarii crimeeni-principalele coordonate identitare.....	16
I.1.a.Patria străbunilor-Crimeea.....	16
I.1.b.Etnonimul tătar.....	18
I.1.c.Hoarda de Aur.....	19
I.2.Statul ideal tătăresc-Hanatul din Crimeea.....	24
I.3.Disoluția Hanatului crimeean.....	30
I.4.Renașterea crimeeană-Ismail Bey Gaspıralı.....	42
I.5.Mișcarea <i>Junilor Tătari</i> -radicalizarea discursului identitar.....	50
I.6.Punctul culminant al mișcării naționale a tătarilor din Crimeea.....	58
CAPITOLUL AL II-lea	
<i>TĂTARII DIN ROMÂNIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ</i>	
II.1.Tătarii din România-coordonate ale identității.....	67
II.1.a.Spațiul ca reper identitar-Dobrogea.....	67
II.1.b.Națiune, naționalism, mișcare națională-delimitări conceptuale.....	73
II.1.c.Identitatea otomană.....	79
II.1.d.De la identitatea otomană la cetățenia română.....	83
II.1.e.Statutul minorităților după Primul Război Mondial.....	84

II.2.Confesiune și organizare politică.....	89
II.3.Tradiție și modernitate- școala și educația.....	94
II.4.Presa în limba maternă.....	109
II.5.Flux și reflux demografic.....	119

CAPITOLUL AL III-LEA

CONTRIBUȚIA TĂTARILOR DIN ROMÂNIA LA MIȘCAREA NAȚIONALĂ TĂTARĂ

III.1.Contextul politic internațional.....	130
III.1.a.Personalitatea lui Geafer Seidamet (1889-1960).....	142
III.2.Comitetul pentru Crimeea-organizația din România.....	150
III.3.Mustegep Hagi Fazâl și „Emel Mecmuası”.....	158
III.3.a.Mișcarea națională tătară din România-ecouri ale diplomației.....	176
III.3.b. Mișcarea națională tătară din România-disensiuni interne.....	177
III.3.c.Propaganda prin presă-publicațiile „Halk” și „Bora”.....	177
III.4. Societăți și organizații culturale ale tătarilor.....	188
III.5.Conferințe, manifestări științifice.....	200

CAPITOLUL AL IV-lea

LITERATURA TĂTARĂ ÎN SUSȚINEREA DISCURSULUI IDENTITAR

IV.1.Literatura populară tătară-delimitari.....	215
IV.2.Literatura cultă tătară crimeeană.....	218
IV.3.Literatura tătară dobrogeană în perioada interbelică.....	226
IV.4.Literatura populară tătară dobrogeană.....	227
IV.5.Literatura cultă dobrogeană.....	232

CONCLUZII.....	256

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ.....	264

ANEXE

a) Documente C.N.S.A.S.....	281
b) Materiale diverse	
1.Extras conferință Omer Fahredin.....	346
2. Extras din „Neamul Românesc”-prezentare conferință Omer Fahredin.....	352
3.”La Crimée”-dedicația lui Djafer Seidamet.....	353
4.Publicația „Prométhée”.....	355
5.Publicația „Emel Mecmuasi”.....	356
6.Publicația „Halk”.....	359
7.Publicația „Bora”.....	363
8.Prima ediție a volumului <i>Sagiş</i> de Mehmet Niyazi.....	366

MIȘCAREA NAȚIONALĂ TĂTARĂ DIN ROMÂNIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Rezumatul tezei de doctorat

Cuvinte cheie : educație, presă, literatură, ideal național, conștiință națională, solidaritate colectivă, afirmare identitară

Tema cercetării noastre, „Mișcarea națională tătară din România în perioada interbelică” este un subiect cu totul original, nefiind abordat până acum, nici măcar sub forma unui articol de ziar. Această problematică nu a fost atinsă, nici în epocă, cu atât mai puțin în perioada comunistă, când preocuparea pentru o atare temă nici nu ar fi putut să existe. Din acest motiv, sursa primordială de documentare a fost fondul Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității care încorporează și arhivele Ministerului de Interne (Siguranței Statului). Ca urmare a prăbușirii U.R.S.S. și a reîntoarcerii tătarilor în patria lor de origine, Crimeea, problema aceasta a început să atragă atenția opiniei publice internaționale. Se cuvine să remarcăm faptul că România s-a aflat printre primele țări în care această chestiune a fost pusă în cadrul unor reuniuni științifice internaționale cu ecou în mass-media internă și externă.

Subiectul tezei de doctorat, mișcarea națională a tătarilor din România în perioada interbelică, nu poate fi abordat fără a înțelege istoria acestui popor, după cum a remarcat una dintre personalitățile tătare proeminente ale epocii, Geafer Seidamet, în a cărui viziune istoria și cunoașterea ei în profunzime reprezentau o armă fundamentală pentru impunerea problemei tătarilor crimeeni pe eșichierul diplomației europene interbelice. În consecință, analiza acestui amplu fenomen, necunoscut până acum, mișcarea națională tătară din România o vom realiza urmărind etapele devenirii istorice a acestui popor.

După cum se știe, tătarii sunt o prezență istorică milenară în partea de răsărit a Europei, îndeosebi în Crimeea și bazinul Volgăi. Ei au cunoscut soarta atâtor altor popoare care și-au pierdut dreptul de a trăi în patria străbună, fiind mereu nevoiți să se adapteze în locuri străine, fără a-și pierde însă conștiința apartenenței etnice și religioase.

În cercetarea noastră, am încercat să identificăm acele coordonate ale identității tătare, care au fost conservate și au dat coerență discursului identitar. În acest scop, am trecut în revistă etapele istorice ale formării poporului tătar: spațiul și denumirea etnică fiind cei mai importanți markeri ai identității, urmează limba, istoria, religia islamică pentru a configura identitatea etnică și, bineînțeles, cultura, care dă cu adevărat consistență profilului unui popor.

În raport cu aceste obiective, am conceput teza în patru capitole: primul este intitulat „Mișcarea națională a tătarilor din Crimeea”, cel de-al doilea poartă titlul „Tătarii din România în perioada interbelică”, al treilea se numește „Contribuția tătarilor din România la mișcarea națională tătară” pentru ca ultimul capitol să se ocupe de producțiile literare cu tematică națională, fiind intitulat „Literatura tătară în susținerea discursului identitar.” Fiecare capitol este subîmpărțit în mai multe subcapitole, de natură să configureze gradat discursul științific.

După cum se poate lesne constata, mișcarea națională tătară din România a fost studiată în corelație cu evenimentele din patria-mamă, Crimeea. Intregul demers al înaintașilor fiind, în fond, menit să susțină cauza tătarilor crimeeni, care, după proclamarea primei Republici din spațiul turco-musulman, la 13/26 decembrie 1917, nu au încetat să spered la realizarea idealului unității statale. Tătarii din România au fost în legătură permanentă cu cei din Crimeea, grație contribuției ilustrului om politic, fost ministru în guvernul din 1917, Geafer Seidamet, lider al mișcării naționale a tătarilor, care a susținut cauza acestora și, în acest scop, a întreținut legături directe nu numai cu șefi de state și diplomați de notorietate, ci și cu oameni de știință de talie universală din domeniile istoriei, lingvisticii, etnografiei și antropologiei. Între aceștia pot fi enumerați învățați renumiți, ca: Nicolae Iorga, Eugène Pittard și Tadeusz Kowalski. Pentru dimensiunea relațiilor sale cu istoricul român putem menționa dedicațiile scrise pe foile de titlu ale celor două cărți ale sale, dăruite în decembrie 1928 și în august 1933, ambele lucrări având prefața semnată de Eugène Pittard.

Primul capitol, „Mișcarea națională a tătarilor din Crimeea” este structurat pe șase subcapitole, fiecare urmărind câte o etapă a devenirii istorice a acestui popor. În refacerea trecutului tătarilor, am avut în vedere cele mai importante coordonate care să permită fixarea

discursului identitar, astfel încât primele subcapitole fixează teritoriul de formare a poporului tătar, peninsula Crimeea, apoi etnonimul tătar și prima încheiere statală, Hoarda de Aur (1242-1502), apoi vom identifica structura statală a Hanatului Crimeei (1440-1783), statul ideal tătăresc, pentru a ajunge la eforturile novatoare ale lui Ismail Gasprali, care au permis fundamentarea unui discurs identitar modern în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, culminând cu făurirea primei Republici din spațiul islamic la 13/26 decembrie 1917.

În configurarea identitară a tătarilor, am stabilit cele trei elemente care au dat consistență discursului, respectiv cel religios (identitatea musulmană), cel turcic (apartenența la marea familie a popoarelor turcice) și elementul specific, tătăresc care s-a coagulat mai ales în spațiul evocat cu multă nostalgie, cel al Hanatului din Crimeea.

Am structurat cercetarea noastră în raport cu aceste coordonate identitare: teritoriul de formare, rolul elementului religios în viziunea asupra lumii: la tătari, școala, educația, dreptul de proprietate au fost modelate de religia islamică, de aici particularitățile discursului identitar. Confruntarea cu alteritatea a generat mereu impulsul conservării, al afirmării cu tărie a propriei identități.

Primul capitol al tezei a refăcut cele mai importante etape ale istoriei tătarilor crimeeni, urmărind una din temele majore ale acestora, mișcarea națională tătară; trei sunt, în opinia noastră, subiectele esențiale ale trecutului crimeenilor: emigrarea, surghiunul din 18 mai 1944 și mișcarea națională propriu zisă. Am avut în vedere opinia liderului contemporan al tătarilor, Mustafa Abdulgemil Kırımoglu care consideră că „mișcarea națională a tătarilor datează din aprilie 1783, când Hanatul Crimeii și-a pierdut suveranitatea, iar teritoriile sale au fost anexate de Imperiul rus; deci, are o istorie de peste două secole”. Am urmărit și noi acest moment, al disoluției hanatului crâmlean și politicile agresive de rusificare, pentru ca eforturile de modernizare, de renaștere culturală ale pedagogului, publicistului și reformatorului Ismail Bey Gasprinski (Gasprali) să marcheze o etapă esențială în afirmarea identității tătarilor din marele Imperiu rus. Grație noilor școli, *usul-u cedit* (noua cale în educație), educația tătarilor s-a realizat cu mai mare ușurință, depășind barierele religioase, prin sincronizarea cu principiile moderne occidentale de studiu. În acest mod a fost pregătită generația de intelectuali care avea să consolideze bazele Republicii în 1917. Foarte relevantă ni se pare contribuția presei în susținerea idealurilor crimeenilor : în 1883, Ismail Bey Gasprinski (Gasprali) a fondat publicația bilingvă „Tercüman/Perevotcik”(„Interpretul”), iar gruparea *Junilor Tătari* a inițiat periodicul „Vatan Hadimi”(„Slujitorul Patriei”), în 1906. Prin

intermediul acestor publicații de bază au fost susținute aspirațiile de unitate și modernizare ale lumii turcice din Imperiul țarist. Printre activitățile culturale remarcabile ale mișcării *Junilor Tătari* se numără și întemeierea teatrului în limba maternă, a aprofundării istoriei tătarilor crimeeni. Fiind o mișcare inițiată de tineri idealiști, entuziaști, în majoritate instruiți în marile orașe rusești, o bună parte din acțiunile lor au stimulat cultura națională, promovând limba străbunilor, literatura autentică, teatrul în limba maternă, o presă liberă și, poate, cel mai important atribut, libertatea de exprimare a opiniilor. Tinerii naționaliști au construit imaginea de sine (*self-identification*) a tătarilor, valorificând simboluri naționale din istoria Hanatului din Crimeea, respectiv steagul de culoarea cerului neîngrădit cu *tamga* (stema marelui stat tătăresc al Hoardei de Aur) și *Kurultay*-ul (Congresul). În viziunea acestora, Hanatul Crimeii nu era important doar ca entitate politică, statală pentru tătari, dar reprezenta, mai ales, un set de valori și simboluri menite să consfințească identitatea acestora. Aceste simboluri marchează unicitatea identității crimeene, legitimând dreptul istoric al tătarilor asupra teritoriului Crimeei. În lunile fierbinți ale Revoluției Ruse, mișcarea națională tătară din Crimeea a traversat câteva etape, prima fază (martie-mai 1917) se caracterizează ca o mișcare culturală (ținând autonomia culturală), cea de-a doua (mai-noiembrie) vizează autonomia teritorială, iar ultima (noiembrie 1917) are în vedere independența statală. Întrunirea Congresului s-a realizat în 26 noiembrie/9 decembrie 1917, iar odată cu adoptarea Constituției, pe 13/ 26 decembrie 1917, *Kurultay*-ul a devenit Parlamentul Republicii Crimeea. Prim-ministru al guvernului democrat tătar a fost ales Numan Çelebi Cihan, ministru al Afacerilor Externe, Geafer Seidamet, ministru al Cultelor, Seidahmet Şukru, ministru al Educației, Ibrahim Özenbaşlı iar Seidcelil Hatat, ministru de finanțe. Această structură care a împlinit idealul tătăresc de autonomie statală, nutrit încă din 1783, nu a rezistat însă prea mult. La 25 ianuarie 1918 trupele bolșevice au intrat în Crimeea și au atacat unitățile tătarilor care, sub presiunea numerică, au cedat. Sub pretextul tratativelor de armistițiu, prim-ministrul care era și șeful statului, Numan Çelebi Cihan a fost atras în cursă și arestat, la 27 ianuarie 1918. Încarcerat în temnița din Sevastopol, în zorii zilei de 23 februarie 1918 a fost împușcat, iar trupul său ciuruit de gloanțe a fost aruncat în apele Mării Negre, în golful Sevastopol, pentru a i se pierde urma. Timp de trei ani, tătarii crimeeni au fost în conflict cu forțele bolșevice, iar în 1921, după victoria forțelor comuniste, Crimeea a fost transformată în Republica Sovietică Socialistă Autonomă, cu tătărul Veli Ibrahimov în calitate de conducător. Apoi, Veli Ibrahimov a fost acuzat de naționalism tătar și executat.

Cel de-al doilea capitol al tezei intitulat „Tătarii din România în perioada interbelică” este organizat în cinci subcapitole și urmărește, în consonanță cu primul capitol, coordonatele identitare ale tătarilor din România, pornind de la rolul spațiului, al teritoriului în care s-au așezat, apoi statutul acestora în Imperiul Otoman, ulterior dobândirea cetățeniei române și adaptarea la noile condiții. Am analizat modul în care tătarii din România au reușit să își păstreze cele mai importante repere ale identității: religia, limba, cultura specifică; fiecare subcapitol tratează unul din aceste aspecte. Tot în acest capitol, am găsit de cuviință să introduc un suport teoretic asupra naționalismului și mișcării naționale, pentru a înțelege specificul acestui fenomen în cazul minorității tătare din România.

După anexarea rusă din 1783, valuri succesive de tătari au ales să emigreze, temându-se de asimilarea agresivă, având dorința de a-și păstra intacte religia și limba. Trei au fost direcțiile spre care s-au orientat emigranții tătari, fiecare cu particularitățile sale istorice, geografice și culturale: vecinătatea Caucazului (Circassia și Peninsula Taman), Dobrogea, Rumelia și cea de-a treia era chiar în inima Imperiului Otoman, Anatolia, cunoscut fiind faptul că ținuturile turco-otomane erau denumite *Aktoprak* (pământul alb/ binecuvântat).

Mulți crimeeni au ales să se așeze în vecinătatea Caucazului, Circassia fiind una din provinciile aflate mult timp sub suzeranitatea Hanatului din Crimeea, iar numeroși misionari tătari îi convertiseră la islam pe circazieni. O altă destinație preferată de emigranții tătari a fost Dobrogea, atunci provincie a Imperiului Otoman, care a fost cunoscută în Balcani drept Micul Tatarstan (*Küçük Tatarstan*). Regiunile apropiate de Crimeea au fost preferate de cei care nutreau speranța de a se reîntoarce la căminele lor, ceea ce i-a făcut pe mulți, până după Primul Război Mondial să se mulțumească cu un trai de provizorat. Tătarii stabiliți în Dobrogea au continuat tradițiile și au rămas în slujba sultanului otoman, ba mai mult, au căpătat și oarecare autonomie, guvernatorul provinciei, *kaymakam*-ul fiind Mârza Han, cu origini în familia ghiraidă. De altminteri în Dobrogea s-au așezat numeroși membri ai acestei ilustre familii crimeene, care și-au conservat statutul „știind că nu sunt cu nimic mai prejos decât strămoșii lor.” Dobrogea a fost o provincie imperială mărginașă (romano-bizantină și otomană), ceea ce i-a conferit dintotdeauna un caracter cosmopolit și tolerant. Cucerită de Imperiul Otoman în pragul secolului al XV-lea, Dobrogea va rămâne sub stăpânire otomană aproape o jumătate de mileniu (până la Războiul de Independență). În acest context, cultura dominantă a fost turco-musulmană. Așezarea tătarilor în Dobrogea a reprezentat un proces de durată, care a fost reconstituit pe baza vestigiilor arheologice, numismatice: punctul de reper cel mai important este invazia mongolă din anul 1241, care a ajuns până la gurile Dunării,

fluviul fiind inițial hotarul de sud al Imperiului Hoardei de Aur. Timp de mai bine de o sută de ani, cel puțin partea de nord a Dobrogei s-a aflat sub stăpânirea marelui stat tătare Hoarda de Aur. Grupurilor de tătari, rămași aici din timpul Hoardei de Aur, li s-au alăturat populațiile refugiate din spațiul nord-pontic, care fuseseră izgonite de expansiunea puterilor creștine din secolele al XIV-XVI. Până în anul 1878, Dobrogea a făcut parte din Imperiul Otoman. În toată această perioadă, tătarii au fost majoritari în Dobrogea, după cum reiese și din denumirile care le-au fost date în izvoarele europene din secolele XVI-XVIII-lea: "Câmpia Tătărească", "Tartaria", "Terra Tartarorum". Valuri succesive de tătari din Crimeea, regiunea Volga și din zona Kuban-Don s-au așezat în Dobrogea, referințele cele mai vechi în acest sens cunoscute până acum din arhive datând din anul 1514. Aflată sub autoritatea otomană, populația musulmană și-a conservat religia, cultura specifică, Dobrogea fiind un adevărat mozaic etnic. Încorporarea Dobrogei la statul român, în anul 1878, reprezintă un act decisiv în istoria modernă a provinciei, cu implicații adânci asupra evoluției comunității tătare de aici. Autoritățile s-au îngrijit să trateze fără discriminare pe locuitorii celor două județe, Constanța și Tulcea, după cum reiese din Proclamația Regelui Carol I, din 14 noiembrie 1878, rostită în română, bulgară și turcă. Autoritățile române le-au garantat drepturile minoritarilor tătari și turci, ceea ce nu a exclus însă unele abuzuri pe plan local. Toate acțiunile statului român au vizat apropierea de populația musulmană. În acest spirit se înscrie modernizarea Seminarului Musulman de la Babadag (care luase ființă prin Decretul regal din 9 noiembrie 1891) și întemeierea Moscheei Carol I, la 24 iunie 1910.

În perioada interbelică, minoritatea tătară era cunoscută mai mult prin termenul *turc*, decât prin cel de *tătar*; publicațiile comunității tătare erau editate, în majoritate, în limba turcă, elevii învățau în școli tot în limba turcă. Cu toate acestea, intelectuali de frunte, începând cu poetul Mehmet Niyazi, continuând cu fruntașii mișcării naționale, au afirmat cu tărie esența identității tătare: ei au o patrie a lor, Crimeea (pe care Mehmet Niyazi a numit-o în versurile sale *Yeşil Ada*-Insula Verde), străbunii lor au venit din Crimeea și s-au așezat în Dobrogea, iar datoria tătarilor din România este de a se solidariza cu frații crimeeni pentru a susține independența statală. Aceasta, este, în fond, esența mișcării naționale tătare din România, un fenomen socio-politic de anvergură pe care l-am tratat în capitolul al III-lea al tezei.

Sursa primordială de documentare a fost fondul C.N.S.A.S și am alternat aceste izvoare cu extrase din publicațiile vremii, pentru închegarea unui tablou cât mai exact al comunității tătare din perioada interbelică. Elementul religios a modelat, și în acest spațiu,

sistemul educativ, sistemul juridic, mentalitatea și viziunea asupra lumii. Ca exemplu, cea mai importantă instituție de învățământ a comunității a fost Seminarul Musulman (de la Babadag a fost mutat în anul 1901 la Medgidia-oraș emblematic, care a fost conceput și reconstruit după planuri urbanistice moderne, pe baza firmanului sultanului Abdul Medjid, din 2 septembrie 1856, cu scopul declarat de a ocroti imigranții și refugiații tătari din Crimeea. Seminarul Musulman, instituție de învățământ gimnazial și superior religios a fost organizat inițial după modelul medreselor din Imperiul Otoman. Seminarul Musulman din Medgidia a fost cea mai prestigioasă instituție de învățământ a comunității tătare din Dobrogea. Aici s-au format generații întregi de intelectuali, mai bine zis de fruntași ai comunității (hogi și învățători de limba turcă), iar lăcașul de educație a devenit simbolul cultural al musulmanilor din Dobrogea. În ceea ce privește cultul musulman, acesta dispunea, în 1909, de 300 moschei în județele Constanța și Tulcea, în care slujeau 107 hogi, 100 imami, 81 muezzini și 30 kaimi. Musulmanii din Dobrogea au fost sub jurisdicția religioasă a *Şeyhül-Islamului* de la Istanbul, până în anul 1924, când Mustafa Kemal Atatürk a desființat Califatul. Conducerea superioară a musulmanilor dobrogeni era asigurată de cele două muftiate aferente județelor Constanța și Tulcea. Ulterior, după încorporarea Cadrilaterului, s-au mai adăugat încă două muftiate, la Silistra și Caliacra. Pentru gestionarea problemelor cultului musulman, în anul 1920 s-a înființat instituția *Baş Mufti*-ului (Muftiul șef, Marele muftiu, echivalent cu Episcopul), iar primul *baş mufti* a fost numit hoga din Medgidia, Etem Curt Mola, absolvent al Seminarului Musulman, seria 1906. Scopul creării *Baş Muftiatului* de către Statul Român era acela de a coordona activitatea tuturor clericilor musulmani .

Cadiatele, adică tribunalele și notariatele islamice, au existat pe teritoriul Dobrogei încă din perioada Imperiului Otoman, pentru a reglementa problemele juridice ale supușilor musulmani. După 1878, administrația românească din Dobrogea a păstrat această instituție, limitându-i atribuțiunile strict la probleme civile și religioase intracomunitare. În art.39 din Legea privind drepturile juridice, din 30 martie 1886, se prevede că în orașele Constanța și Tulcea să se înființeze două cadiate teritoriale. După încorporarea Cadrilaterului, au luat ființă cadiate și în localitățile Silistra, Turtucaia, Bazargic și Balcic, după cum le-a reglementat actul juridic din 26 iulie 1921, art.95. Pe lângă fiecare muftiat funcționa câte un cadiat, adică instanța judecătorească musulmană care avea în competență soluționarea neînțelegerilor dintre musulmanii din provincie. Cadiatele au funcționat, până la 1 aprilie 1935, conform Legii asupra organizării judecătorești din Dobrogea, din anul 1886.

Comunitatea tătară, în comparație cu celelalte minorități, și ne referim în special la etnicii maghiari, evrei și germani, care au fondat partide ale minoritarilor, nu a avut un exponent politic cu care ar fi putut participa la alegerile parlamentare sau ar fi încheiat alianțe politice cu alte entități organizate. Din această perspectivă, putem defini etnia tătară drept una "pasivă", cu o "tipică atitudine apolitică și în lipsă de conducători informați" în raport cu activismul și spiritul organizatoric de care au dat dovadă ceilalți minoritari, germani, evrei sau maghiari.

După încheierea Primului Război Mondial, tătarii nu s-au preocupat de structurarea unui organism politic, deși, împreună cu confracții turci, dețineau majoritatea relativă în cele două județe din sudul Dobrogei, Durostor și Caliacra. Grija tătarilor și a turcilor a fost legată mai ales de elementul de cult, religia musulmană, de altfel prima componentă identitară a acestui grup etnic: astfel se explică atenția acordată organizării întregii comunități.

Școala a constituit, pentru tătari, nu numai un loc de învățatură și de educație, ci și un creuzet în care s-a plămădit și s-a format o întregă generație de intelectuali activi, care s-au implicat direct și ferm în promovarea mișcării naționale tătare. În școlile musulmane frecventate de elevii tătari - școli care au funcționat pe baza Legilor privitoare la învățământ, adoptate la 26 iulie 1924 și la 19 decembrie 1925, și a Legii pentru regimul general al cultelor, care a intrat în vigoare la 22 aprilie 1928 - chiar dacă aceștia erau majoritari, limba de predare nu a fost tătara (dialectul crimeean), ci limba turcă. Alături de școli publice subvenționate integral de statul român, existau și școli întreținute de *vakıf*-uri (fundații pioase), cât și unități școlare particulare. Un Seminar particular, asemănător celui de la Medgidia, adică un medrese, a funcționat la Silistra, întreținerea lui era acoperită de comunitatea musulmană locală. Schematic, școlile frecventate de tătarii dobrogeni în perioada 1920-1940 pot fi clasificate în trei categorii distincte: școlile primare - *mekteb-i subyan* (cu învățători retribuiți de stat), școlile gimnaziale (*Rüştiye* - private sau semiprivat) și colegii sau seminariile - *medrese*. Accesul la educație era limitat, pentru etnicii tătari de condiție modestă, din cauza taxelor școlare ridicate. În acest context, sunt remarcabile preocupările altruiste ale avocatului Selim Abdulachim (1886-1943), deputat în trei legislaturi ale Parlamentului României, de a găsi resurse financiare sau soluții pentru educarea tinerilor musulmani nevoiași.

În ceea ce privește publicistica în limba turcă, aceasta a apărut târziu în Dobrogea, până în 1878 nu există documente care să ateste aici activitatea editorială. Abia odată cu activitatea *Junilor Turci* s-a intensificat viața culturală a comunității turco-tătare, prin apariția

unor ziare, gazete, prin stimularea interesului musulmanilor pentru școală și instrucție. Poetul național tătar, Mehmet Niyazi a inițiat numeroase publicații (*Işık/Lumina*, *Mektep ve Aile/Școala și Familia ș.a.*) și a deschis drumul vieții culturale, susținută cu ferve de frunțașii mișcării naționale tătare.

Cel de-al treilea capitol al tezei este intitulat „Contribuția tătarilor din România la mișcarea națională tătară”, fiind structurat pe șase subcapitole, fiecare urmărind aspecte din evoluția acestui fenomen : contextul politic internațional favorabil, organizația din România, ecouri ale diplomației, disensiuni interne, iar partea cea mai consistentă tratează propaganda prin presă, respectiv publicațiile care au servit ideologiei naționaliste, precum: *Emel Mecmuasi* (Revista Năzuința), *Halk* (Poporul), *Bora* (Viscolul). Tot cu scopul promovării unei intense vieți culturale în rândul etnicilor tătari s-au pus bazele a numeroase organizații și asociații culturale și au fost susținute conferințe.

Germinația și evoluția mișcării naționale a tătarilor din România, alături de factori interni, a fost direct și profund influențată de modul în care au fluctuat, după Primul Război Mondial, raporturile interstatale, bilaterale din patruleterul Turcia, România, Polonia și U.R.S.S. Întrucât în Turcia s-au refugiat numeroși tătari din diverse zone ocupate de Rusia sovietică și aici, în acest mediu ospitalier, s-au constituit de timpuriu centre de coordonare și susținere ale mișcărilor naționale, am analizat cu precădere palierul relațiilor stabilite de Turcia cu U.R.S.S, cu Polonia și cu România.

Frunțașii tătarilor din România, pe lângă relațiile naturale înfiripate cu confrății lor stabiliți în Turcia, au întreținut contacte cu mișcări similare, cu caracter antisovietic, active în Polonia, Franța, Germania și Finlanda. Am extins cercetarea și asupra acestor areale pentru a determina mai clar conținutul și coordonatele acestor colaborări.

Cursul și ascensiunea mișcării naționale a tătarilor din România, al cărei obiectiv fundamental îl constituia eliberarea Crimeei și constituirea în Peninsula Verde a unui stat liber și independent tătar, țel care putea fi îndeplinit doar prin prăbușirea Uniunii Sovietice, a fost decisiv înrâurită de mersul politicii promovate de Mustafa Kemal Atatürk față de Rusia bolșevică.

După cum am mai relevat, instaurarea Republicii în Crimeea în anul 1917, cu o Constituție modernă, a reprezentat punctul culminant al Mișcării Naționale Tătare. Entitatea statală crimeeană nu a rezistat însă mult timp, fiind înăbușită în sânge, iar președintele Republicii, Numan Çelebi Cihan a fost executat de bolșevici, în februarie 1918. Ministrul de

externe și ministrul de război din acest guvern, Geafer Seidamet, a plecat în exil la Istanbul, laolaltă cu alți lideri ai republicilor din fostul Imperiu țarist, ca de exemplu, Mehmed Emin Resulzade, unul din fondatorii Republicii Azerbaidjan (a stat și el în România câțiva ani) și mulți alții. La Istanbul s-a încheiat un puternic cerc tătar care a inițiat mișcarea denumită " Panturcă", sub conducerea prof.Yusuf Akçura de la Universitatea din Istanbul. Aceste informații inedite provin din arhivele C.N.S.A.S și au fost extrase din documente elaborate în ani diferiți, de exemplu, unul este datat 16 noiembrie 1943, fiind un raport întocmit de Chestura Poliției Constanța, în ceea ce privește "Situția Musulmanilor din raza acestei chesturi", celălalt este un raport al Direcției Generale a Securității Statului, regiunea Constanța, din 20 martie 1952, iar cel din urmă este nota-sinteză, din 19 februarie 1962, din dosarul intitulat "Materiale privind partidele și organizațiile politice burghezo-moșierești din regiunea Dobrogea".

În toate cele trei documente inedite se conturează contextul și cauzele declanșării a ceea ce organele de urmărire denumesc " curentul naționalist tătar": organizația tătarească din Turcia urmărea un scop cultural-naționalist prin diferite reviste și ziare și un scop politic, refacerea unui stat independent tătarec în Crimeea, prin lupta contra bolșevismului. Mișcarea " Panturcă de la Istanbul a avut ca scop instigarea populației turco-tătare din U.R.S.S. pentru formarea de state naționaliste burgheze. Această acțiune urma să fie dusă în rândul populațiilor din Crimeea, Azerbaidjan, Tatarstan, Kazahstan, Uzbekistan, Turkestan, Extremul Orient și Ural. Statele ce se intenționau a fi create de aceste popoare, urmau a fi tutelate din punct de vedere organizatoric, politic, financiar, economic și cultural de statul turc, condus de Mustafa Kemal Atatürk.

În contextul în care Turcia și U.R.S.S încheiaseră la 17 decembrie 1925 un tratat de prietenie și asistență mutuală, pentru a nu altera relațiile diplomatice, activitatea Comitetului Panturk a fost susținută în mod secret, având, în primul rând, o dimensiune culturală. Din acest motiv a fost preferat ca sediu central Istanbulul și nu Ankara. Comitetul de conducere Panturk a avut ca misiune coordonarea activității din Republicile Sovietice enumerate anterior și păstrarea legăturii cu guvernul și Statul Major Turc. Pentru îndeplinirea misiunii, între anii 1924-1925 au luat ființă următoarele cinci comitete: Comitetul pentru Crimeea (cu sediul la Istanbul), Comitetul pentru Ural (cu sediul la Berlin, iar activitatea în Kazahstan, Tatarstan și Ural), Comitetul pentru Caucaz (cu activitatea în Azerbaidjan), Comitetul pentru Turkestan, Comitetul pentru Extremul Orient. Sarcinile acestor Comitete au fost bine precizate, respectiv de a organiza și a îndruma comitete locale în țările cu populație de origine turco-tătără și

editarea unor publicații cu caracter politic, ideologic, literar. În corelație cu aceste obiective, cele cinci Comitete au pus bazele următoarelor organe de presă: *Emel Mecmuasi* (1930) a fost editată la Bazargic de Comitetul pentru Crimeea, sub îngrijirea unui Comitet condus de Mustegep Hagi Fazâl; *Milli Yol* (Calea Națională) a apărut la Berlin, din inițiativa Comitetului pentru Ural, sub îndrumarea unui Comitet condus de Ayaz Ishaki, *Kafkas Dağları* (Munții Caucaz) a fost editată de Comitetul pentru Caucaz, în timp ce *Yaş Turkestan* (Tânărul Turkestan) a apărut la Paris, ca publicație a Comitetului pentru Turkestan, iar la Mukden a fost tipărită revista *Yani Yol* (Drumul Nou), din partea Comitetului pentru Extremul Orient.

Un punct de vedere interesant este al lui G.Mamoulia, care argumentează faptul că susținerea europeană a mișcărilor naționale din Republicile create în interiorul U.R.S.S, pornește chiar de la proiectul ministrului de externe francez, Aristide Briand, la încheierea Primului Război Mondial, respectiv o încercare de realizare a unor state-tampon între Turcia kemalistă și U.R.S.S. Mai precis, autorul aduce argumente în legătură cu politica Franței în Orientul Mijlociu, cu interesul sporit pentru regiunea Caucazului, bogată în resurse naturale și, bineînțeles, numeroasele perspective geopolitice. Acesta este proiectul „cordonului sanitar” între Rusia bolșevică și Turcia kemalistă, inițiat în 1921 de către Aristide Briand, susținut și de către mareșalul Pilsudski, care a înțeles pe deplin tendințele imperialiste ale U.R.S.S. Acesta este, în mare, chiar programul mișcării *Prométhée*, grupare a refugiaților din U.R.S.S care și-au găsit sprijin în Occident pentru întemeierea unui front anti-bolșevic în exil.

Proiectul lui Aristide Briand din 1921 a fost reluat în toamna anului 1924, când înalți oficiali polonezi din Ministerul de Externe au inițiat acțiuni pentru relansarea așa-zisei confederații caucaziene. De altminteri, Polonia a fost cea care a susținut financiar emigrația din Caucaz, centru al acestor acțiuni fiind ales Parisul, iar pentru operațiuni s-a creat la Istanbul, în 1924, din inițiativa ambasadorului Poloniei în Turcia, Roman Knoll, un Comitet al confederațiilor caucaziene cu scopul unificării intereselor acestora. În acest mod s-a născut, în noiembrie 1926, publicația "*Prométhée*" în limba franceză, cu un tiraj de 1.000 exemplare. Redactorul-șef al publicației a fost, timp de 12 ani, georgianul Georges Gvazava, iar "*Prométhée*" s-a declarat organul de presă pentru susținerea independenței Caucazului, a Ucrainei și a Turkestanului, după cum se precizează chiar în titlul său. Apariția acestei publicații marchează, în fapt, nașterea mișcării *Prométhée*, definită drept "o mișcare a refugiaților din U.R.S.S, apărută din eșecul republicilor independente ivite din Imperiul rus în contextul Revoluției din 1917, un front anti-bolșevic în exil." Mișcarea *Prométhée* a avut ca principal obiectiv blocarea expansiunii bolșevice prin reunirea tuturor popoarelor neruse din

U.R.S.S, printr-un amplu proiect care se întindea de la Marea Baltică la Marea Neagră și Marea Caspică. În acest mod s-ar fi reușit asigurarea existenței independente a acestor națiuni și s-ar fi creat un factor de echilibru în această parte a lumii. Mai mult, chiar, *prometeismul* se poate defini ca" mișcarea tuturor popoarelor oprimate din Rusia, fără nicio excepție."

Liderul mișcării naționale tătare din Crimeea, Geafer Seidamet a fost unul dintre fondatorii mișcării *Prométhée*, iar activitatea sa a fost elogiată în numărul 107/1935 al publicației, în urma festivităților care au avut loc la 24 septembrie 1935, la Constanța. La această dată, tătarii din România au aniversat jubileul a 25 de ani de activitate a lui Geafer Seidamet iar știrea a apărut în revista „Emel Mecmuasi” nr.11-12/1935, fiind ulterior prelucrată în redacția publicației „Prométhée”.

Documente conservate în arhivele C.N.S.A.S. pun limpede în evidență modalitatea în care a luat ființă organizația din România a Comitetului pentru Crimeea de la Istanbul, organismul care a controlat, practic, mersul evenimentelor din perioada interbelică. După cum am evidențiat, contextul internațional favorabil coroborat cu un climat intern permisiv, au condus la întemeierea acestui organism care să pună în valoare identitatea tătarilor din România prin promovarea unei intense activități culturale (publicații ale comunității tătare, societăți și asociații culturale, susținerea unor conferințe, cultivarea literaturii în limba tătara).

În România, acest Comitet și-a început activitatea prin anii 1926-1927, când a sosit în Constanța Geafer Seidamet, după cum s-a consemnat în raportul Securității din 1952 și după cum au declarat reprezentanți ai mișcării naționale tătare din Romania, precum: Memet Halim Vani, Feuzi Ibrahim, Musa Eyub s.a. Cea mai importantă prezență în susținerea mișcării naționale tătare din România a fost, fără îndoială, a lui Geafer Seidamet, sprijinit de Mustegep Hagi Fazâl, liderul frunțașilor tătari. Personalitatea complexă a liderului crimeean a fost făcută cunoscută comunității tătare din România în anul 1933, cu prilejul unei Conferințe dedicate aniversării a 50 de ani de apariție a publicației „Tercüman”, sub îndrumarea cărturarului Ismail Bey Gaspıralı. De altfel, după cum reiese din arhivele Securității, Geafer Seidamet s-a aflat adesea în România, unde a susținut mai multe Conferințe.

Comitetul pentru Crimeea din Istanbul a întemeiat, așadar, în România organizația cu numele "Comitetul pentru Eliberarea Crimeii", iar organul său de presă a fost publicația „Emel Mecmuasi”(Revista Năzuința). Din grupul de constituire a Comitetului pentru Eliberarea Crimeii au făcut parte următorii frunțași tătari din România: Mustegep Hagi Fazâl, Negip

Hagi Fazâl, Mustafa Ahmet, Rifat Mithat, Tasin Ibrahim, Raşit Ali Osman, Musa Veli și Husein Zecheria.

Ulterior, acest Comitet a fost lărgit în urma mutării lui Mustegep Hagi Fazâl de la Bazargic la Constanța. Din momentul înființării, Comitetul a avut sarcini precise, mai ales în domeniul pregătirii și susținerii unei activități de propagandă pentru convingerea populației tătare de posibilitatea și necesitatea creării unui stat independent în Crimeea. Pentru a duce la îndeplinire acest deziderat, era necesară o intensă activitate culturală, astfel au luat ființă formațiuni culturale și artistice menite să sprijine trezirea sentimentului național în rândul populației tătare. Un rol asemănător a fost al organizațiilor de tineret; aceste obiective au fost repartizate membrilor Comitetului, fiecare răspunzând și coordonând activitatea într-o anumită direcție .

Comitetul și-a început activitatea prin înființarea unor organizații de tineret, precum Asociația Elevilor de la Seminarul Musulman din Medgidia și Asociația Studenților Turci din România și a formațiunilor culturale și artistice în majoritatea localităților cu populație tătară, dintre care amintim” Organizația culturală și artistică Mehmet Niyazi” din Constanța-1935, Organizația culturală și artistică din Bazargic și multe altele.

Activitatea membrilor "Comitetului pentru Eliberarea Crimeei" rezida în dirijarea activității asociațiilor și a organizațiilor de mai sus, în plus, asigurarea cu materiale a revistei "Emel Mecmuasi", organul central al "Comitetului pentru Crimeea", cât și al altor publicații editate de unii membri ai Comitetului sau aderenți ai mișcării, cum au fost: revista "Halk", editată în Constanța de Hamdi Nusret, revista "Bora", editată la Silistra de Irfan Feuzi, aderent al mișcării naționale, revista "Duman", editată de Comitetul Asociației Elevilor de la Seminarul Musulman din Medgidia, mai multe broșuri cuprinzând cursuri cu caracter naționalist scrise de Mehmet Niyazi, profesor la Seminarul Musulman din Medgidia.

Tot acțiuni ale "Comitetului pentru Eliberarea Crimeei" au fost și diferitele vizite făcute în Turcia și Polonia de studenți tătari din România, precum și primirea diferitelor delegații de studenți tătari din Polonia în drum spre Turcia și delegații de studenți turci care mergeau în Polonia. Asemenea îndeletniciri nu au scăpat vigilenței organelor de resort, potrivit documentului informativ citat, s-a stabilit că atât asociațiile menționate mai sus, cât și societățile culturale au activat pentru a dezvolta spiritul naționalist în rândul populației tătare, precum și crearea unei convingeri privind necesitatea și posibilitatea realizării statului independent tătar în Crimeea. În acțiunea aceasta, după cum se relevă din informațiile culese,

cea mai puternică influență a fost a celor două asociații de tineret, respectiv Asociația Elevilor Seminarului Musulman din Medgidia și Asociația Studenților Turci din România.

Fost elev și continuator al ideilor profesorului de la Seminarul Musulman din Medgidia, Mehmet Niyazi, Mustegep Hagi Fazâl este una din personalitățile covârșitoare ale tătarilor dobrogeni: jurist ca formație intelectuală, publicist valoros și om politic devotat cauzei crimeene, neostoit luptător, a fost adevăratul lider al mișcării naționale a tătarilor din România.

În spiritul vremii, Mustegep Hagi Fazâl a avut în vedere construirea unui discurs identitar modern, prin definirea națiunii și a idealului național pentru tătarii dobrogeni, după cum reiese din materialele publicate în revista pe care a îndrumat-o cu multă dăruire, "Emel Mecmuasi"(1930-1940). Intenția avocatului Mustegep Hagi Fazâl a fost de a moderniza mentalitatea comunității tătare, de a crea Idealul Național tătăresc, în vederea construirii unei solide identități naționale. O atare perspectivă s-ar fi putut realiza, în opinia lui Hagi Fazâl în trei pași: relatarea, conștientizarea, asumarea și acțiunea. Acestor trei pași li se corelează și acțiunile fruntașilor mișcării naționale tătare: publicațiile, conferințele și organizațiile culturale. Încă de la primul număr, „Emel Mecmuasi” și-a asumat sloganul *Türkçülük*, respectiv „Unitatea lumii turce”, de la care nu s-a abătut nicicum. Publicația a pus în valoare trecutul glorios al lumii turce și a contribuit din plin la progresul acesteia. „Emel Mecmuasi” s-a aflat pe acest drum al susținerii unității lumii turce și s-a pus în slujba cauzei naționale a poporului crimeean.

Director și proprietar al publicației "Emel Mecmuasi", Mustegep Hagi Fazâl a pus accentul pe istoria și valorile lumii turce pentru racordarea tătarilor dobrogeni la problemele, aspirațiile celorlalte popoare turce, cu scopul de a ridica nivelul de educație, informare a conaționalilor săi. Un obiectiv extrem de important pentru directorul „Emel Mecmuasi” a fost configurarea conștiinței colective și a idealului comun - *mefküre*. Conștiința națională și idealul național semnifică, în primul rând, iubirea pentru națiunea din care faci parte, dorința de a face bine conaționalilor tăi, să aperi istoria națională, moștenirea culturală, consideră editorul. Mustegep Hagi Fazâl analizează și modalitatea prin care se poate întări conștiința națională, mai precis prin intermediul scrierilor științifice care să valorizeze istoria, cultura și literatura națională. Un rol important îl au conferințele, manifestările științifice, dar și organizațiile culturale în care să fie reprezentate creațiile populare. Toate aceste manifestări culturale apropie membrii unei comunități de valorile autohtone. Cultura reprezintă un factor extrem de important în construirea identității naționale; Mustegep Hagi Fazâl a pus bazele a

numeroase organizații și asociații culturale care să promoveze valorile identitare ale tătarilor din Dobrogea.

Conținutul publicației „Emel Mecmuasi” a inclus atât materiale ideologice, articole istorice, creații literare populare și culte, știri externe și interne, toate cu un impact profund asupra comunității. Mai mult, „Emel Mecmuasi” a păstrat vie legătura cu publicațiile: „*Milli Yol/ Calea Națională* (organul de presă al tătarilor din zona Volga—Ural), *Kurtuluş/Eliberarea* (publicația emblematică pentru mișcarea națională din Azerbaidjan), *Yaş Turkestan/Turkestanul Tânăr* (gazeta celor din Turkestan), *Şimali Kafkasya/ Caucazul de Nord* (organul de presă pentru Caucazul de Nord), *Milli Bayrak /Drapelul Național* (publicația săptămânală din Extremul Orient).

Unul din obiectivele "Emel Mecmuasi" a fost editarea unor volume de referință pentru comunitatea tătară din România, obiectiv îndeplinit, după cum reiese din aparițiile editoriale: volumul de poezii *Sagış (Dorul)* al lui Mehmet Niyazi, în 1931, *Tevarih-i Tatarhan* (Istoriile hanilor tătari), în 1932, *Caş fidanlar* (Tinere mlădițe) – piesa de teatru a lui Negip Hagi Fazâl, în 1933, piesele de teatru ale lui Mehmet Vani –Yurtsever, precum: *Kartman Caş arasında* (Între bătrâni și tineri), *Toy* (Nunta), *Ödelek* ((Fricosul), în 1934.

Am urmărit și obiectivele celorlalte publicații, care au susținut cauza tătarilor crimeeni, respectiv *Halk* (Poporul) și *Bora* (Viscolul) cu extrase generoase, iar în subcapitolul dedicat societăților și organizațiilor culturale am accentuat rolul elitelor, intelectualii formați la Seminarul Musulman din Medgidia, învățători sau hogi în orașe, comune sau sate cu populație musulmană. Acestora le-a revenit misiunea de a clădi solidaritatea etnicilor tătari și de a păstra trează conștiința apartenenței etnice prin asociații culturale care au promovat istoria, folclorul autohton și creațiile literare ale comunității.

În ceea ce privește activitatea științifică, am identificat documente inedite în arhive personale care să pună în valoare activitatea intelectualilor din comunitate : este vorba de prima conferință a unui intelectual tătar la Institutul Sud-Est European, aflat sub conducerea lui Nicolae Iorga, care a avut ca temă "Literatura populară a tătarilor" și a fost susținută de avocatul Omer Fahredin, în ziua de 8 februarie 1929 (manuscris inedit), eveniment care a fost reflectat și în presa românească. Încă de la deschidere, vorbitorul a precizat ineditul acestor prelegeri și a pus în valoare identitatea tătară prin intermediul creațiilor orale. Era pentru prima oară când se vorbea într-un mediu academic despre literatura populară tătară.

Alte conferințe au fost susținute de Negip Hagi Fazâl (fratele liderului tătar, Mustegep Hagi Fazâl), Geafer Seidamet, Mustegep Hagi Fazâl. Aceste conferințe au constituit evenimente care au marcat profund comunitatea, după cum rezultă din numărul impresionant de participanți la fiecare din aceste manifestări, de aici amploarea mișcării naționale tătare.

Ultimul capitol al tezei, „Literatura tătară în susținerea discursului identitar” se structurează pe patru subcapitole delimitate astfel: literatura populară și literatura cultă crimeeană și prin corelație, literatura populară și cea cultă a tătarilor dobrogeni. În prezentarea literaturii populare crimeene am avut în vedere și Conferința lui Omer Fahredin.

În teza noastră, am găsit de cuviință să alocăm spații generoase prezentării personalității cărturarului crimeean Ismail Gaspirali, a omului politic și liderului tătar Geafer Seidamet, a poetului și savantului tătar Bekir Sitki Çobanzade, a poetului Hamdi Ghiraybay, a poetului național al tătarilor din România, Mehmet Niyazi, a avocatului și conducătorului mișcării naționale tătare din România, Mustegep Hagi Fazâl, a eroului național tătar, Negip Hagi Fazâl, a dascălului și omului de cultură tătar, Mehmet Alim Vani.

Cercetarea noastră a vizat perioada dintre cele două conflagrații mondiale, având ca reper final anul 1940, luna septembrie, când Mustegep Hagi Fazâl, liderul istoric al tătarilor din România, a publicat ultimul număr, 154 din "Emel Mecmuasi", după care s-a mutat în Turcia, punând astfel capăt unei activități editoriale fecunde de 11 ani. În toată această perioadă, publicația a fost portdrapelul mișcării naționale tătare: în paginile revistei și-au găsit loc atât evenimentele internaționale, mai ales cele legate de diaspora tătărească, la care se adaugă știrile interne, prin promovarea valorilor identitare ale tătarilor din România. Pagini de literatură populară și cultă tătărească, articole ideologice, materiale istorice, știri despre evenimentele culturale (numeroase în epocă-conferințe, serbări), starea școlilor și a educației, în genere, au conturat profilul acestei publicații valoroase.

Implicarea României în războiul antisovietic i-a determinat la acțiuni concrete pe fruntașii mișcării naționale tătare care susțineau constituirea unui stat național tătar independent în Crimeea, întrucât adversarul comun era Uniunea Sovietică. În mod concret, clerul musulman din România a sprijinit războiul antisovietic prin mobilizarea etnicilor turco-tătari de a lupta pe front și prin strângerea de fonduri și îmbrăcăminte pentru soldați. Pe lângă acțiunile clerului musulman, putem preciza faptul că binecunoscutul organ de coordonare a evenimentelor din perioada interbelică, Comitetul Național de Eliberare a Crimeii, s-a transformat la începutul războiului într-un Comitet de sprijinire a tătarilor din Crimeea. Amd

Nusuret, editorul publicației *Halk* (Poporul) a devenit președintele acestui Comitet, funcția de vicepreședinte i-a revenit lui Sadâc Ibraim, ceilalți membri fiind cu toții frunțași ai mișcării naționale tătare, precum: Memet Vani, Ibraim Feuzi Irfan, Ibadula Abdula, Negip Hagi Fazâl, Nazif Abduraim, Abdula Mustafa și Șefchi Memet.

Monitorizarea activităților din sânul comunității tătare este susținută prin fondul documentar de la Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității ; în baza acestor informații, am reușit să identificăm și să închegăm un tablou, totuși incomplet, al mișcării naționale tătare din perioada interbelică. Mersul evenimentelor a demonstrat că idealul suprem, realizarea unui stat independent în Crimeea a fost doar iluzia unor intelectuali tătari idealști, iluzie care s-a spulberat după 23 august 1944. Toate acțiunile lor au fost considerate ilegale, iar frunțașii tătari au fost urmăriți, li s-au întocmit dosare penale; treptat, acțiunea autorităților se va transforma în intervalul 1949-1952 în investigații concrete asupra frunțașilor tătari, care au fost acuzați de spionaj împotriva statului român. Acesta este cazul așa-numitului lot 1953, compus din 16 acuzați, care au primit ani grei de temniță.

Această teză de doctorat este compusă din 369 pagini. Pe lângă cele patru capitole prezentate mai sus, lucrarea are și: *Introducere*, *Concluzii*, *Bibliografie Selectivă*, *Listă de abrevieri* și o *Anexă* consistentă de documente și fotografii.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. Surse primare

I.1. Izvoare inedite

Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Direcția Centrală, Consiliul Securității Statului, Fond documentar privind cultul musulman-mahomedan din România, D 014718, D 002877, vol. 2, D 014427.

Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Arhiva Ministerului de Interne, Fond documentar referitor la activitatea comunității turco-tătare din România, D 10775, Vol. 2.

Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Arhiva Ministerului de Interne, Fond documentar referitor la situația românilor expulzați și refugiați din Ardeal. Instalarea trupelor maghiare în Transilvania și masarea trupelor de grăniceri unguri în zone de frontieră. Prigoana românilor în Ardeal. Situația minorităților turci, tătari, ceangăi, lipoveni, ucrainieni. Iredentism maghiar și tătar.

Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, Fond Informativ, dosar I 210 814, vol. I.

Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității Fond Documentar, dosar 10323, vol. 5, Ministerul de Interne, Materiale privind partidele și organizațiile politice burghezo-moșierești din Dobruja.

Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității Direcția Arhiva Centrală, Ministerul Afacerilor Interne, Fond Operativ, I 1089579; Fond Operativ, I 257893; Fond Operativ, I 375899; Fond Operativ I 385157; Fond Operativ I 520396; Fond Operativ I 789869; Fond Operativ I 210814-dosar Vasilache Petre, vol.1; Fond Operativ I 790235, vol. 1, Fond Operativ I 790235, vol.2(Sarivan) Fond Penal, P.001172, vol. 1-7.

Arhivele Naționale Istorice Centrale, fondul Președinției Consiliului de Miniștri Serviciul Secret de Informații cuprinde trei materiale referitoare la implicarea Turciei în susținerea mișcărilor naționaliste ale popoarelor musulmane aflate sub ocupație sovietică (Crimeea, Caucaus și Asia Centrală) : Nota din 21 martie 1938 : Relațiile turco-polone și problema panturanismului (dosar 18/1938, filele 1-3); Nota din 12 august 1937: Pactul Oriental(Saadabad) (dosar 57/1938, vol.1, filele 54-60) și Referatul din 1939: Considerațiuni generale asupra relațiilor turco-sovietice(dosar 57/1938, vol.1, filele 7- 38).

Arhivele Naționale Istorice Centrale, fondul Inspectoratului General al Jandarmeriei, dosarele 18/1933; 22/1935; 41/1936 cuprind zeci de file cu liste ale emigranților tătari și turci.În anul 1936, în fiecare lună erau alcătuite tabele cu emigranți și note informative despre „minoritatea turcă”.

Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosarul 18/1933, filele 73-88(Dosarul cu tabele de legionari de asociațiunile existente pe raza Inspectoratului regional Jandarmeria Constanța, întocmit de colonel Todorăț Valeriu, în 1935, la fila 45 sunt listate asociațiile: ”Cercul tinerilor turci” susținut de ziarul „Birlic”; Sarc-Iduman” și „Dobruja”). La fila 48 - n tabelul cu ziarele și revistele ce apar pe raza legiunii Jandarmi Caliacra, 1935 - sunt menționate „Ildirim” și „Birlic” care erau tipărite la Bazargic.În dosarul 44/1938, la filele 255-256, în tabelul alcătuit la 16 august 1939 cu publicațiuni din județul Durostor, la punctul 5 este menționat ziarul „Tuna”(„Dunărea”) ce se difuza la Durostor/Silistra.

Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Inspectoratul Regional de Poliție Constanța, dosar 406/1920-1940, la filele 42-52 cuprinde un tablou al cultelor din Dobruja din anul 1930(filele 49-50). Include tabloul numeric de situația cultului musulman-în care sunt consemnate 86 de localități inclusiv Silistra. Probabil tabloul se refera doar la Cadrilater). Inspectoratul Regional de Politie-chestura Tulcea, dosarul 1120/1943 conține tabelul nominal al populației musulmane (9 file).

Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Inspectoratul Regional de Poliție Constanța, dosar 461/1936, fila 2 cuprinde o notă din 1936, redactată de Chestura Poliției Municipiului

Constanța-asupra situației asociației comunității musulmane, cu sediul în Constanța, condusă de avocatul tătar Omer Fahredin. Conform acestei note, asociația avea 1 026 membri.

Biblioteca Națională a României, Colecții speciale, Arhiva Istorică, fond Kogălniceanu, dosar 322, pachet XVIII/17.

Biblioteca Națională a României, Colecții speciale, Arhiva Istorică, fond Brătianu, dosar 185, pachet XVI/3. Acest pachet conține epistolele adresate din anii 1933-1934 de câțiva învățători tătari din județul Caliacra lui George Fotino, președintele regional al Partidului Național Liberal. Emitenții erau nemulțumiți deoarece le desființaseră posturi de învățători de limba turcă, care predau limba maternă și religia, cu toate că școala primară din Balcic era frecventată de peste 150 de elevi. Solicitări similare fuseseră adresate Ministerului Instrucțiunii Publice și deputatului de Durostor, Süleyman Hamdi.

Biblioteca Națională a României, Colecții speciale, Arhiva Istorică, fond Brătianu, dosar 315, pachet XX/2. Acest pachet având 51 file cuprinde duplicate ale documentelor privind emigrarea populației turcești din România. Filele 8-20 includ raportul Legației noastre din Ankara, nr.1101 din 22 iulie 1935 adresat Ministerului Afacerilor Străine, în care se precizează că turcii voiau să aducă și pe tătari alături de turci și găgăuți. Între filele 34-41 se află adresa Legațiunii Turciei din București, cu adresa nr.639/ 6i înregistrată sub nr. 53 357/935.

I.2. Periodice

1. "Analele Dobrogei" (1920-1940)
2. "Bora" ("Viscolul") 1936-1938
3. "Curentul" (1920-1940)
4. "Emel Mecmuası" (1930-1940)
5. "Halk" ("Poporul") (1936-1939)
6. "Neamul Românesc" (1920-1940)
7. "Prométhée" (1926-1938)

I.3. Izvoare documentare edite

- Constanța-mărturii documentare*, vol. I, *Regulamente ale administrației locale (1879-1949)* ed. Virgil Coman, Constantin Cheramidoglu, edit. Ex-Ponto, Constanța, 2012.
- Dobrogea în Arhivele românești (1597-1989). Profesorului Stoica Lascu la 60 de ani*, ed., Virgil Coman, edit. Etnologică, București, 2013.
- Dobrogea-cincizeci de ani de viață românească (1878-1928)*, Edit. Ex-Ponto, Constanța, 2003.
- Documente Diplomatice Române, seria a II-a, vol. 19, partea I, 1 ianuarie-30 iunie 1937*, ed. Alin Victor Matei, Laurențiu Constantiniu Andrei Șiperea, Bogdan Antoniu, edit. Monitorul Oficial, București, 2016.
- Documente Diplomatice Române, seria a II-a, vol. 19, partea a II-a 1 iulie-31 decembrie 1937*, ed. Alin Victor Matei, Laurențiu Constantiniu, Andrei Șiperea, Bogdan Antoniu, edit. Monitorul Oficial, București, 2016.
- Mărturii de epocă privind istoria Dobrogei (1878-1947)*, ed. Stoica Lascu, vol. I (1878-1916), Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, 1999.
- Naționalitățile și problemele lor în documente de arhivă dobrogene (1879-1941)*, ed. Răzvan Limona, edit. Harvia, Tulcea, 2007.
- Tătarii în izvoare arhivistice românești, vol. I. Comunitatea musulmană în arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității*, ed. Valentin Ciorbea, Laura Stancu, Amet Aledin, edit. Ex-Ponto, Constanța, 2011.

I. 4. Memorii, jurnale, corespondență

- De Tott, François Baron, *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 2 vol., 1785.
- De Tott, François Baron, *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, London, 1786, 2 vol.
- De Tott, Fr. Baron de, *Türkler ve Tatarlar Arasında* (Printre turci și tătari) Milliyet Yayınları, Istanbul, 1996.
- İsmet, İnönü, *Hatıralar*, (Amintiri) vol. II, Ankara, 1987.
- Kırimer, Cafer Seydahmet, *Bazı Hatıralar*, (Unele amintiri) Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfi, Istanbul, 1993.
- Kırimer, Cafer Seydahmet', în *Günlüğü* (1954-1960)-Jurnal, Ankara, 2003.

Rahmi Apak, *Yetmişlik bir subayın hatıraları*, (Memoriile unui ofițer septuagenar) Ankara, 1988.

Ülküsal, Müstecib, *Kırım yolunda bir ömür.Hatıralar*, (O viață în slujba Crimeei. Amintiri) Ankara, 1999.

Velidi Togan Zeki, *Hâtıralar.Türkistan ve diğer müslüman doğu türklerinin milli varlık vekültür mücadeleleri*, (Luptele culturale pentru ființa națională ale turcilor și ale altor musulmani), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.

II. Surse secundare

II.1. Lucrări generale

Academia Română, *Istoria românilor* (vol. VIII)), *România întregită 1918-1940* (coord. Ioan Scurtu), Editura Enciclopedică, București, 2003.

Agrigoroaiei, Ion, *România interbelică*, vol. I, Cuvânt înainte de Gh. Platon, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2001.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities.Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, Verso, 2006.

Barth, F. (edit.) *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*, London, 1969.

Bâldescu, Emil *Spiru Haret în știință, filosofie, politică, pedagogie și învățământ*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972

Bloom, William, *Personal Identity.National Identity and International Relations*, Cambridge University Press,1993.

Bold, Em. I. Ciupercă, *Europa în derivă (1918-1940). Din istoria relațiilor internaționale*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2001 I. Ciupercă, *Europa în derivă (1918-1940). Din istoria relațiilor internaționale*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2001.

Brubaker, Rogers, *Nationalism reframed. Nationhood and the national question in the new Europe*, Cambridge University Press, 2001.

Gh. Buzatu, *Mareșalul Ion Antonescu: biografie și bibliografie. 333 cărți de și despre Mareșalul Ion Antonescu, despre România în epoca celui de-al Doilea Război Mondial, în Paradigmele istoriei. Discurs. Metodă. Permanențe. Omagiu Profesorului Gh. Buzatu*, vol. II, (coord. Stela Cheptea), Casa Editorială Demiurg, Iași, 2009.

Gh. Buzatu, *România și Marile Puteri(1939-1947)*, Editura Enciclopedică, București, 2003.

- Cuvântările Regelui Carol I 1866-1914. Vol. I 1866-1886, Editie îngrijită de C.C.Giurescu, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II”, București, 1939.
- Deutsch, K.W. *Nationalism and its Alternatives*, New York, 1969.
- Deutsch, K.W. *Nationalism and Social Communications. An Inquiry into the Foundation of Nationality*, New York, 1953.
- Dobrinescu, V. Fl. D. Tompea, *România la cele două conferințe de pace de la Paris (1919-1920, 1946-1947). Un studiu comparativ*, Editura Neuron, Focșani, 1996.
- Dobrogea-model de conviețuire multietnică și multiculturală*, coord. Virgil Coman, Constanța 2008.
- Enciclopedia Islamului*, Leiden, 1965.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.
- Ghișa Alexandru, Dumitru Preda, *Relațiile României cu Republica Turcia 1923-1938. În perspectiva evoluției lor în secolul al XXI-lea [Studiu introductiv]*, în *România-Turcia. Relații diplomatice*, vol. 1 1923-1938, Ediție de Dumitru Preda, Editura Cavallioti, București, 2011.
- Hosbawn, Eric, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge University Press, 1985.
- Hroch, Miroslav, *Writing national history for small nations* în *Studies in National Movements*, 1 (2013), pp 7-16.
- Iacob, Gh. Luminița Iacob, *Modernizare - europenism. România de la Cuza Vodă la Carol al II-lea* vol. I și Luminița Iacob, *Modernizare - europenism. România de la Cuza Vodă la Carol al II-lea* vol. I și II, Editura Universității „Al. I. Cuza” – Iași, 1996.
- Ionescu de la Brad, Ion, *Opere agricole*, vol. I, Bucuresti, Editura Academiei, 1968.
- Iordachi, Constantin, *La Californie des Roumains, L'integration de la Dobroudja du Nord a la Roumanie 1878-1913*, în *Balkanologie*, vol. VI, no.1-2 dec. 2002.
- Iorga, Nicolae *Droits nationaux et politiques des Roumains dans la Dobroudja*, București, 1918.
- Ivan, Liviu Adrian, *Stat, majoritate și minoritate națională în România(1919-1930)*, Cluj-Napoca, 2011.
- Jelavich, Charles și Barbara, *Formarea statelor naționale balcanice 1804-1920*, Traducere de Ioan Crețiu, Cuvânt introductiv și control științific de prof. univ. dr. Camil Mureșan, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1999.

- Kogălniceanu, Mihail, *Opere* vol. I-V, edit. Georgeta Penelea, București, 1978.
- Livezeanu, Irina, *Cultură și naționalism în România Mare (1918-1930)*, București, Edit. Humanitas, 1998.
- Magyari-Vincze, Eniko, *Antropologia politicii identitare naționaliste*, Cluj-Napoca, Edit. Fundației pentru Studii Europene, 1997.
- Manuilă, Sabin, *La population de la Dobroudja*, Bucarest, 1939.
- Manuilă, Sabin, *Structure et evolution de la population rurale*, Bucarest, 1940.
- Moisuc, Viorica, *Istoria relațiilor internaționale. Până la mijlocul secolului al XX-lea*, Editura Fundației România de Măine, București, 2002.
- Rădulescu, Adrian, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobruja*, ediția a II-a revizuită, ed. Ex-Ponto, Constanța, 1998.
- Scurtu, Ioan, *Studiu introductiv*, în *Minoritățile naționale din România 1918-1925. Documente* (coord. Ioan Scurtu, Liviu Boar), Arhivele Naționale ale României, București, 1995.
- Scurtu, Ioan, *Studiu introductiv*, în *Minoritățile naționale din România 1925-1931. Documente* (coord. Ioan Scurtu, Ioan Dordea), Arhivele Naționale ale României, București, 1999.
- Smith, Anthony, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986.
- Smith, Anthony, *Nationalism in the Twentieth Century*, New York University Press, New York, 1979.
- Smith, Anthony, *National Identity*, London Penguin Books, 1991.
- Titulescu, Nicolae, *Documente diplomatice*, Macovescu George-coord., București, edit. Politică, 1967.
- Todorova, Maria, *Imagining the Balkans*, Oxford, 1997.
- Ungureanu, George *Problema Cadrilaterului în contextul relațiilor româno-bulgare (1919-1940)*, Editura Istros, Brăila, 2003.

II.2. Lucrări speciale

- Ablay, Mehmet, *Din istoria tătarilor de la Genghis Han la Gorbaciov*, București, 1997.
- Akçokraklı, Osman, Ismail Otar, *Kırım'da Tatar Tamgaları*, ed. Ünver Sel, Ankara, 1996.
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara, 1976.
- Akçura, Yusuf, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara, 1981.
- Akmolla, Güner, *Necip Hacı Fazıl*, New Line, Constanța, 2009.

- Akmolla, Güner, *Tătarii din Dobruja*, New Line, Constanța, 2005.
- Aksan, H. Virginia, *Ottomans and Europeans: Contacts and Conflicts*, The Isis Press, Istanbul, 2004.
- An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*, ed. Halil Inalcık, Donald Quataert, vol. I, 1300-1600 (Halil Inalcık), vol. II, 1600-1914 (Suraiya Faroqhi, Bruce Mc Gowan, Donald Quataert, Şevket Pamuk), Cambridge University Press, 1994.
- Ali Ahmet Naci Cafer, *Kültürümüzün Meseleleri*, Istanbul, 2012.
- Altug, Fevzi, *Relațiile spinoase* (Memoriile unui profesor crimeean), Golden, Constanța, 2007.
- Anderson, M. Sonia, *The Great Powers and the Russian Annexation of the Crimea, 1783-1784*, in S.E.E.R, 1958, nr. 37, p, 17-41.
- Andreescu, Gabriel (ed.), Ernest Oberlander-Târnoveanu, Volker Adam, *Tătarii din România: Teme identitare*, Centrul pentru Drepturile Omului APADOR-CH, București, 2005.
- Bahadur Han, Abdulgazi, *Histoire des Mongoles et des Tatares*, Amsterdam, 1970.
- Bala, Mîrza, *Karasu-Bazar*, în I.A., vol 6, 1955, p. 335-336.
- Bala, Mîrza, *Kırım*, în I. A., vol 6, 1955, p. 741-746.
- Barker W. Burckhardt, *A short historical account of Crimea from the earliest ages and during the Russian occupation*, Hertfort, 1855.
- Battal-Taymas, Abdullah, *Kazan türkleri*, Ankara, 1966.
- Battal-Taymas, Abdullah, *La litterature de tatars de Crimée*, Wiesbaden, P.T.F, 2, 1964,
- Bennigsen Alexandre, Lemercier-Quelquejay Chantal, *La Russie du XVIIIe siècle dans les Archives de l'Empire Ottoman*, în *La Russie de l'Europe*, Paris, Moscow, 1970.
- Bennigsen, Alexandre et Chantal Lemercier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union*, New York, 1967.
- Bennigsen Alexandre et Chantal Lemercier-Quelquejay, *La presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920*, Paris-Lahey, 1964.
- Bigi, Musa Carullah, *Islahat Esasları*, Petrograd, 1915.
- Bourdier R., *Histoire de la Crimée*, G. Barba, 1855.
- Caferoglu, Ahmet, *Ismail Gaspirali. Ölümünün 50 Yildonumu Münasebetiyle Bir Etud*, Istanbul, 1964.
- Cahen, Claude, *Introduction a l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols des origines a 1445*, Paris, 1896.
- Cahun, Leon, *La banniere bleu*, Paris, 1877.
- Cahun, Leon, *Introduction a l'histoire de l'Asie, Turcs et Mongols des Origines a 1405*, Paris, 1896.

- Camilleri, C. Kasterrszti, H. Malevska Peyre, I. Taboada Leonetti, *Strategies identitaires*, Ed. Ouf, Paris, 1990.
- Coman Virgil, *Dobruja-model de conviețuire multiethnică și multiculturală*, Constanța, 2008.
- Coman Virgil, Doina Păuleanu, *Moscheea Regală "Carol I" 1910-2010*, Constanța, 2010.
- Coman Virgil, *Dobruja în izvoare cartografice otomane (Osmanli Kartografya Kaynaklarında Dobruca)-sec. XVI-XIX*, București, 2015.
- Coman Virgil, *Dobruja în arhivele românești (1597-1989). Dobruja in the Romanian archives (1597-1989). Profesorului Stoica Lascu la 60 de ani*, București, 2013.
- Coman, Virgil și Melek Fetisleam, "Turko-Tatars from Romania during the Government of Ion Antonescu-Archive Landmarks" în „Studia et Documenta Turcologica”, vol. 2/2014, Presa Universitară Clujeană.
- Çobanzade, Bekir. Sitki, *Kumuk Dili ve Edebiyati*, Baku, 1926.
- Demidoff, Anatole de, *Travels in Southern Russia and the Crimea, through Hungary, Wallachia and Moldavia during the year 1837*, Londra, 1853.
- Deutsch, Karl, *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundation of Nationality*, Cambridge, Massachusetts, 1966.
- Devlet, Nadir, *Ismail Bey (Gaspıralı)*, Ankara, 1988.
- Devlet, Nadir, *XX Yı'nda Tatarlar Da Milli Kimlik Sorunu*, în vol. *Originea Tătarilor*, coord. șt., prof. univ. dr. Tahsin Gemil, Kriterion, 1997.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi(1905-1917)* Ankara,1985.
- Diaconu, Petre. *Les Petchenegues au Bas-Danube*, Bucarest, 1970.
- Din istoria tătarilor-Contribuții istoriografice*, vol. I, coordonatori Marian Cojoc, Erol Menadil, Constanța, 2010, vol.II, coordonatori Mădălina Lasca, Erol Menadil, Constanța, 2011.
- Divitcioglu, Sencer, *Orta Asya Turk Tarihi Uzerine Alti Calisma*, Imge, Ankara, 2006.
- Dukes Paul, *Istoria Rusiei*, Edit. All, 2009.
- Dughin, Alexander, *Bazele geopoliticii si viitorul politic al Rusiei*, Eurasiatica,Bucuresti, 2011.
- Duparc, Jacques, *La protection des minorites de races, de langue et de religion*, Paris, 1922.
- Emirhan, Ravil, Imamov, Vahit, *Tatarların vatan Sugisi*, Calli, Kazan, 1993.
- Erkin, Feridun Gemal, *Les Relations Turco-Sovietiques et la Question des Detroits*, Ankara, 1968.
- Evliya Çelebi, *Seyhatnamesi*, Istanbul, 10 vol. 1896-1938.
- Fehritdinov, Ravil, *Tatar ugli Tatarmin*, Calli, Kazan, 1993.

- Fetisleam, Melek, *Cronologia minorității tătare* în vol. *Cronologia minorităților naționale din România*, vol II, *Macedoneni, polonezi, ruși lipoveni, ruteni, sârbi, tătari și turci*, Edit. Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2013.
- Fetisleam, Melek, "Djedidismul lui Ismail Bey Gaspirali in Dobruja", în vol. "*Mostenirea istorică a tătarilor*", vol. al II-lea, coord. Tasin Gemil și Nagy Pienaru, Editura Academiei Române, Bucuresti, 2012.
- Fetisleam, Melek, "Perspective didactice moderne, Spiru Haret și Seminarul Musulman din Medgidia" în volumul *Spiru Haret-Repere Fundamentale*, coord. Anastasia Dumitru și Olga Duțu, Interartes Pres, Constanța, 2012.
- Fetisleam, Melek "Discourse of Identity Among the Tatars in Dobruja" în publicația *History Research*, vol. 2, nr. 6, iunie 2012.
- Fetisleam, Melek, „Education and Identity Assertion of the Tatars in the Russian Empire(The Mid–19th–Early 20th)” în volumul *Contemporary Research in Turkology and Eurasian Studies. A Festschrift in Honor of Professor Tasin GEMIL on the Occasion of His 70th Birthday*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2013.
- Fetisleam, Melek, „Publicația “Karadeniz” a comunității tătare din Dobruja-fereastră către întreaga lume turcică”, în volumul “*Dunărea și Marea Neagră in spațiul euroasiatic. Istorie, relații politice și diplomație*, Craiova, 2014.
- Fetisleam, Melek, "Secret Document Regarding the Tatar National Movement in Romania" în *Studia et Documenta Turcologica*, vol. 2/2014.
- Fetisleam, Melek, Virgil Coman, "Turko-Tatars from Romania during the Governement of Ion Antonescu-Archive Landmarks" în *Studia et Documenta Turcologica*, Presa Universitară Clujeană, vol. 2/2014.
- Fetisleam, Melek, „Rolul clerului musulman în susținerea mișcării naționale tătare din România în perioada interbelică” în Caietele CNSAS-articol acceptat spre publicare, în curs de apariție.
- Fisher W. Alan, *The Russian annexation of the Crimea (1772-1773)*, Cambridge Univ Press, New York, 1970.
- Fisher W. Alan, *Crimean Separatism in the Ottoman Empire*, în vol. *Nationalism in a Non-National State. The Dissolution of Ottoman Empire*, ed. William W. Hadad, William Ochsenwald, Columbus, 1977, p. 57-76.
- Fisher W. Alan, *The Crimean Tatars*, Stanford, Hoover Institution Press, California, 1978.
- Fisher W. Alan, *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, Isis Press, Michigan, 1998.

- Fisher W. Alan, *A Precarious Balance: Conflict, Trade and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, Istanbul, 1999.
- Fisher, W. Alan *The Russian Annexation of the Crimea*, Cambridge, 1970.
- Flavius Caba-Maria, Marius Lazăr, Răzvan Munteanu, *Multiculturalism in the context of the modern globalizing world. The Romanian narrative on pluralism and diversity*, Editura Tracus Arte, București, 2017.
- Forné, José, *Les nationalismes identitaires en Europe*, Paris, Edition L'Harmatain, 1994.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura(1876-1935)*, Ankara, 1986.
- Gemil, Tahsin, *Asociația din România a Junilor Turci*, extras din Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”A.D.Xenopol”VII, Iași, 1970.
- Gemil, Tasin, Hanatul Tătar din Crimeea în “Magazin Istoric”, nr. 5, 6,7/2014.
- Gemil, Tahsin, *Relațiile Țărilor române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712)*, București, 1984.
- Gemil, Tahsin, *Tatar Adı,” Renkler”*, Kriterion, 1989.
- Gemil, Tahsin, *Problema etnogenezei tătarilor*, în vol. *Originea tătarilor*, Kriterion, 1997.
- Gemil, Tahsin, *Peste un mileniu de existență a populației turco-tătare în România*, în vol. *Moștenirea istorică a tătarilor*, București, 2010.
- Gemil Tahsin, *O nouă inițiativă tătărească de reformă-Euroislamul*, v vol. *Moștenirea istorică a tătarilor*, coord. Tasin Gemil și Nagy Pienaru, București, 2010.
- Gemil, Tahsin, *Românii și otomanii în sec XIV-XVI*, Ovidius University Press, Constanta, 2008.
- Gemil,Tahsin, *Vakıfuri otomane fondate pe teritoriul României (sec. XV-XVIII)*, în vol 'Fatetele istoriei. Existente, identitati, dinamici”, Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu, București, 2000.
- Gheorghiu, Mihai Dinu, Lupu, Mihaita, *Mobilitatea elitelor in Romania sec. XX*, Paralela 45, 2008.
- Gökbilgin, Ozalp, *Quelques sources Manuscrites sur l'Epoque de Sahib Giray, (1532-1551)*, a Istanbul, Paris.
- Gökbilgin, T., *L'expedition Ottomane Contre Astrakhan en 1569*, Paris, 1970.
- Golden,Peter,*The Codex Cumanicus in Central Asian Monuments*, ed. Hasan B. Paksoy, Istanbul, 1992.
- Gözaydin,Ethem Feyzi, *Kirim Turklerinin Yerlesme ve Gocmeleri*, Istanbul, 1948.
- Grousset, Rene, *L'empire des steppes. Attila. Genghis-khan. Tamerlan.*, Paris, 1939.
- Gurun, Kâmuran *Türk-Sovietİlişkileri (1920-1953)*, Ankara, 2010.
- Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği*, Kultur Tarihinin Kaynaklari Boyut, Istanbul, 2008.

- Hatîf, Osman Kemal, *Celebi Cihan Efendi Merhum*, Kırım Mecmuası (İstanbul), no.1 (1918).
- Hatîf, Osman Kemal, *Gokbayrak Altında Milli Faaliyet*, İstanbul, 1918.
- Haxthausen, Baron von, *The Russian Empire: Its nation, Institutions and Resources*, Londra, 1856.
- Hülagü, M. Metin, *Pan-Islâmist Faaliyetler*, İstanbul, 1994.
- Inalcik, Halil, *Struggle for East-European Empire, The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire*, in “Turkish Yearbook of International relations”, 1981-1991, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1995.
- Ishaki, Ayaz, *Idel-Ural*, Londra, 1988.
- Kaplan, Mehmet, Gaspıralı İsmail’in Avrupa Medeniyet, Sosyalizm ve İslamiyet Hakkındaki Eseri, Türk Kültürü, İstanbul, 1977.
- Karpat, H. Kemal, *Dagi Delen İrmak*, Soyleşi: Emin Tanrıyar, İstanbul, 2014.
- Karpat, H. Kemal, „Kimlik sorununun Türkiye de tarihi –sosyal ve ideolojik gelişmesi”, in vol *Türk Aydın ve Kimlik sorunu*, İstanbul, 1995.
- Karpat, H. Kemal, ”The Crimean Emigration of 1856-1862 and the Settlement and Urban Development of Dobruca”. *Turco-Tatar Past, Soviet Present*, Paris, Editions Peeters, 1986.
- Karpat, H. Kemal, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, 2001.
- Khakim, Raphael, *Russia and Tatarstan at a Crossroads of History*, Institute of History, Academy of Sciences of Tatarstan, Kazan, 2006.
- Kırımlı, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 1996.
- Kırımoğlu, Mustafa Abdulcemil, *Kırım Tatar Milli Kurtuluş Hareketinin Kısa Tarihi*, Ankara, 2004.
- Khodarkovsky, Michael, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800*, Bloomington, 2004.
- Köprülü, Fuad, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976.
- Kortepeter, C. M., *Gazi Gıray II, Khan of the Crimea and Ottoman Policy in Eastern Europe and Caucasus, 1588-1594*. Slavonic and East European review, 1964.
- Kramer, Martin, *Islam Assembled. The Advent of the Muslim Congresses*, New York, 1986.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul, 1969.

- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII, Yüzyillarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Turk Tarih Kurmu Basimevi, Ankara, 1972.
- Kuttner, Thomas. *Russian Jadidism and the Islamic World*, Cahiers du Monde russe et sovietique, 1974.
- Inalcık, Halil, *Struggle for East-European Empire: 1400-1700. The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire*, in Turkish Yearbook of International Relations, 1981-1991, Ankara, 1995.
- Imber, Colin, *Ebu's – su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh, 1977.
- Lascu, Stoica, *Mărturii de epocă privind istoria Dobruja (1878-1947)*, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, 1999.
- Lazzerini, E. J., *Ismail Bey Gasprinski and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914*, Washington, 1973.
- Lazzerini, E. J., *Tatars of the Crimea. Their Struggle for Survival*, Londra, 1988.
- Lemercier-Quelquejey Chantal, *The Crimean Tatars, A Retrospective Summary*, în "Central Asian Review", XVI, nr.1, 1968.
- Mahmut Ali, Nedret, *Romanya Turk-Tatar Edebiyati*, Ex Ponto, 2000.
- Mahmut Ali, Nedret, *Turkoloji Calışmalari*, Ex Ponto, 2004.
- Mamoulia, Georges *Les combats independantistes des Caucasiens entre URSS et puissantes occidentales. Le cas de Georgie, 1921-1945*, L'Harmattan, 2009.
- Mehmet, Ali Ekrem, *Civilizația turcă*, București, 1981.
- Mehmet Ali Ekrem, *Din istoria turcilor dobrogeni*, Kriterion, 1994.
- Mırza Bala, *Kirim*, Islam Ansiklopedisi, cilt 5, Ankara, 1970.
- Mırza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Berlin, 1938.
- Moștenirea culturală turcă în Dobruja*, coord. Tasin Gemil, Gabriel Custurea, Delia Roxana Cornea, 2013.
- Moștenirea istorică a tătarilor. The Historical Heritage of Tatars*, Universitatea Babeș-Bolyai-Cluj Napoca, Institutul de Turcologie și Studii Central-Asiatice, coord. Tasin Gemil și Nagy Pienaru, vol. I. București, 2010, vol. al II-lea, Ed. Academiei, 2012.
- Muharrem Ergin, *Orhun abideleri (Monumentele de la Orhon)*, Istanbul, 1970.
- Niyazi, Mehmet, *Sagiş*, Romanya-Pazarcik, Emel Mecmuasi Nesriyati, 1931.
- Organisation of the Islamic Conference, Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), *Tatar History and Civilisation*, Istanbul, 2010.
- Originea tătarilor. Locul lor în România și în lumea turcă*, coord. Tahsin Gemil, Edit. Kriterion, București, 1997.

- Ortekin, Hasan, *Kırım hanlarının seceresi*, İstanbul, 1938.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Vol 1, 1300-1600 (Halil İnalcık); Vol 2, 1600-1914, (Suraiya Faroqhi, Bruce McGowan, Donald Quataert, Şevket Pamuk), Edit. Eren, İstanbul, 2004.
- Özcan, Kemal, *Kırım Dramı*, İstanbul, 2010.
- Özenbaşlı, Ahmet, *Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası yahut Tatar Hicretleri*, Akmesic, 1925.
- Öztürk Yücel, *The Khanate of Crimea*, Stanford Univ.Press., California, 1981.
- Pelliot, Paul, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris, 1949.
- Pipes, Richard, *The Formation of the Soviet Union*, Cambridge Mass, 1957.
- Pınarar, Ataalp Kadir, *Ismail Gaspıralı ve Kırım Tatar Milli Hareketi*, İstanbul, 2014.
- Qırım Tarihi*, ed. E.Çubarov, R. Kurtiev, D. Asanova, A. Gayvaronskiy, R. Abkadirov, F. Ametka, Aydan. F. Tutku, Edit. Tezis Neşriyatı, Aqmescit, 2009.
- Raef, Marc, *Imperial Russia 1682-1825. The coming Age of Modern Russia*, Edit. Knopf, New York, 1971.
- Renouvin Pierre, *Histoire des relations internationales*, Presses universitaires de France, Paris, 1966.
- Reuilly, Jean, *Travels in the Crimea and Along the Shores of the Black Sea*, Londra, 1807.
- Riasanovsky, Nicholas, *Histoire de la Russie des origines à 1984*, Edit. Robert Lafont, Paris, 1987.
- Rorlich, Azade Aysa, *The Volga Tatars. A Profile in National Resilience*, Stanford, 1986.
- Roux, Jean Paul, *Histoire des turcs*, Paris, 1984.
- Saray, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1987.
- Schamiloglu, Uli, *The Formation of a Tatar Historical Consciouness: Sihabeddin Marcani and the Image of the Golden Horde*, Central Asian Survey, Londra, Cilt IX, 1990.
- Seidamet, Djafer, *La Crimée. Passé. Présent. Revendications de Tatars de Crimée*, Imprimerie G. Vaney-Burnier, Lausanne, 1921.
- Sejdamet, Dzafar, *Krym*, Warszawa, 1930.
- Seydahmet, Kırimer, Cafer, *Gaspıralı İsmail Bey*, İstanbul, 1934.
- Seydahmet, Kırimer, Cafer, *Yırmıncı Asırda Tatar Millet-i Mazlumesi*, İstanbul, 1910.
- Seydahmet, Cafer, *Rus inkilabi*, İstanbul, 1930.
- Seydahmet Kırimer Cafer, *Nurlu Kabirler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1990.
- Seignobos, M. [Charles], traducere de Cafer Seydahmet Kirimer, *Rus Hukumeti yahud Kamci Saltanati*, İstanbul, 1912.

- Seminarul Musulman din Medgidia. Documente și memorie. The Muslim Seminary of Medgidia. Documents and Memory, ed. Adriana Cupcea, Manuela Marin, Metin Omer, Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2016.
- Seymour, H. D., *Russia and the Sea of Azov*, London, John Murray, 1885.
- Soysal, Abdullah Zihni, *Hanlık devrinde Kırım Türk Kültürü*, Istanbul, 1941.
- Snyder, Louis, Leo, *The New Nationalism*, Transaction Publishers, 2003.
- Spencer Edmund, *The fall of the Crimeea*, G. Routledge & Co, London, 1854.
- Spector, Ivar, *The First Russian Revolution. Its impact on Asia*. Eaglewood Cliffs, 1962.
- Spinei, Victor, *The Great Migrations in the East and South of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca, 2003.
- Spuler, Berthold, *The Muslim World: a Historical Survey, The Mongol Period*, Brill, Leiden, 1960.
- Spuler, Bertold, *Les Mongols dans l'histoire*, Paris, 1961.
- Şahin, Menter Mustafa Kemal Atatürk, *Originea, influența și actualitatea kemalismului*, Bucuresti, 1998.
- Symmons-Symonolewicz, Konstantin, *Nationalist Movements. A Comparative View*. New York, 1970.
- Studia et Documenta Turcologica*, Institutul de Turcologie și Studii Central-Asiatice, Presa Universitară Clujeană, nr.1/2013, nr.2/2014, nr. 3-4/2015.
- Taymaz, Abdullah Battal, *Sahib Giray Han Yarlighi*, Turkiyat Mecmuasi, Istanbul, 1928.
- Tătarii în istorie și în lume. The Tatars in the history and in the world*, coord. Tahsin Gemil, Edit. Kriterion, București, 2003.
- Tătarii în istoria românilor*, coordonator Marian Cojoc, Constanța, 2004.
- Trenard, L., *Mentalites et stereotypes*, Limoges, 1978.
- Trent, John, *The Politics of Nationalist Movements-A reconsideration*, Canadian Review of Studies in Nationalism, 1974.
- Uehling, Greta Lynn, *The Crimean Tatars Deportation and Return*, Palgrave Macmillan, New York, 2004.
- Ülküsal, Müstecib, *Kırım Türk Tatarları (Dünüü Bugünü-Yarını)*, Istanbul, 1980.
- Ülküsal, Müstecib, *Dobruca ve türkler*, Ankara, 1966.
- Ülküsal, Müstecib, *Dobruca'daki Kırım Türkleri atasözleri ve Deyimleri*, Ankara, 1970.
- Ülküsal, Müstecib, *İkinci Dünya Savaşında 1941-1942. Berlin Hatıraları ve Kırım'ın Kurtuluş Davası*, Istanbul, 1976.
- Ülküsal, Müstecib, *Atila, Cengiz-Han ve Timur*, Türk Kültür Yayınevi, 1976.

Vladimirtsov, Boris, *Genghis-Khan*, trad. M. Carsow, Paris, 1948.

Watt, Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca*, Oxford, Oxford University Press, 1953.

Weisband, Edward *Turkish Foreign Policy.1943-1945*, Princeton, Princeton University Press, 1973.

Williams, G. Brian, *The Crimean Tatars.The Diaspora experience and the Forging Nation*, Brill, 2001.

Williams, G. Brian, *From Soviet Genocid to Putin's conquest*, Hurst Company, London, 2015.

Yüksel, Zühal, *Kırım Türk Edebiyatı*, in vol *Türk Dünyası El Kitabı*, vol III, *Edebiyat*, ed. II, Ankara, 1992.

Yüksel, Zühal, *Kırım Tatar Sairi Hamdi Giraybay*, Ankara 2012.

Yurtsever, Mehmet Halim Vani, *Dobruca' nin dawuşı*, Constanța, 2003.